

HOCA SA'DEDDİN EFENDİ'NİN TÂCÜ'T-TEVÂRİH'İ ve BUNUN ZEYLİ HAKKINDA

Münir Aktepe

Mehmed Sa'deddin Efendi :

XVI. asrın ikinci yarısında yaşayan Selânikî ve Âlî gibi başlıca müverrihlerimizden biri dahi, I. Selim'in nedimlerinden İsfahan'lı Hasancan'ın oğlu ve Mustafa Paşa'nın damadı Hoca Sa'deddin Efendi'dir¹. Kısaca Hoca Efendi diye şöhret bulan bu zat², 943 (1536/37) senesinde İstanbul'da doğmuş³ ve ilmiye mesleğine intisab ile hayatının sonlarına doğru tarihimizin meşhur şeyhülislâmlarından biri olmuştur.

Sa'deddin Efendi'nin, babasının himayesi altında yetişip, Salın müderrisi Karamanî Mehmed Efendi ve sair emsali ulemâdan ders görmek suretile, 963 (1555/56) de Ebûssuud Efendi'den mülâzim olduğunu ve evvelâ Murad Paşa medresesinde vazife aldığını görüyoruz. Hasancan-zâde, 972 (1564/65) de Hâric⁴, 979 (1571/72) da Sahn'a vâsıl olmuş⁵ ve şehzade III. Murad'a hoca nasbedilmek suretile Manisa'ya gitmiştir. Yirmi ay kadar burada kalan Sa'deddin Efendi, nihayet Sultan Murad ile birlikte İstanbul'a gelmiş⁶ ve 8 ramazan 982 (22 aralık 1574) tarihinde vuku' bulan cülus-ı hümayun üzerine Hâce-i sultanîliğe getirilmiştir. Hoca Efendi, III. Murad'ın iclâsmdan itibaren, 1003 cemaziyülevveline (ocak 1595) kadar geçen müddet zarfında, Saray'da mezkûr padişahın hocası olarak kaldı ve devlet işlerine müdahale eden, siyasi mes'elelerde dâima onun mütâlaasına müracaat olunan bir şahsiyet haline geldi⁷.

¹ Hüseyin Ayvansarayî, *Hadikatü'l-cevami'*, İstanbul 1281, I, s. 58.

² İbrahim Peçevî, *Tarih*, İstanbul 1283, II, s. 288.

³ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, 1286, I, s. 130; Atâî, *Şaka'ik zeyli*, İstanbul 1268, s. 429.

⁴ Rif'at Efendi, *Devhatü'l-meşayih*, taşbasması, s. 37.

⁵ Ahmed Refik, *Âlimler ve san'atkârlar*, İstanbul 1924, s. 98.

⁶ Mustafa Selânikî, *Tarih*, İstanbul 1281, s. 126.

⁷ Mustafa Naîma, *Tarih*, İstanbul 1280, s. 111.

Hoca Sa'deddin Efendi, iyi bir devlet adamı olmakla berâber, aynı zamanda ilmî çalışmalarını da ihmâl etmiyordu. Meselâ kendisinin arabca ve farscaya vâkıf bulunduğu, Muslihiddin Lârî'nin farsca yazılmış *Mir'atü'l-edvar*⁸ isimli tarihini, *Risale-i Kuşegri*'yi, *Behçetü'l-esrar*'ı⁹, Şeyh Abdülkadir Gîlânî'nin menâkıbine âid arabca diğer bir eserini¹⁰, tercüme ettiği, «*Hoca Tarihi*» nâmile şöhret bulan *Tâcü't-tevarih*'i kaleme aldığı, meşhur *Selim-nâme*'yi yazdığı, bunlardan maâda daha birçok eserlere haşiyeler yaptığı ma'lûmdur¹¹. Fakat bunlar arasından Sa'deddin Efendi'ye, ilim sahasında şöhretini te'min eden esas eseri ise, hiç şüphesiz meşhur tarihidir. Hoca Efendi, Eğri seferi esnasında, Haçova meydan muharebesinde, III. Mehmed'in cesaretini takviye etmek suretile, Osmanlı devletine nasıl unutulmaz siyasî bir hizmette bulunmuş ise, bugün iki cild hâlinde matbu olan tarihi ile de, ilim sahasında hakikî bir şöhret elde etmeye muvaffak olmuştur.

Mehmed Sa'deddin Efendi, III. Murad'ın ölümünü müteakip, III. Sultan Mehmed'e dâhi hoca olmuş, fakat müteaddit rakipleri karşısında nüfuzunu tam mânası ile yürütememiştir. Oğlu Es'ad Efendi'nin İstanbul kadılığı hususunda, kaymakam Hadım Hasan Paşa'nın ve Vâlîde Sultan'ın gösterdikleri muhalefet, Hoca Efendi'yi dilgir etmiş¹², İbrahim Paşa ile aralarında olan münâferet ise, mezkûr Paşa'nın, sadaret makamını işgal eylemesi üzerine, Hoca Efendi'nin Muallim-i sultanî'likten uzaklaştırılmasına sebep olmuştur. Vak'a-nüvis Mustafa Naîma Efendi bu hususta şunları yazıyor: «...Hoca Efendi dahi hocalıktan ref ve ba'dehu silsile-i ulemaya ve sâir umura müdahale etmeyüp münzevî olmak ferman buyuruldu...»¹³. Sa'deddin Efendi'nin, devlet için daha önceleri göstermiş olduğu fedakârlık, böylece Vâlîde Sultan'ın entrikaları neticesi hiç nazar-ı itibara alınmamış oldu. Maamafih şunu da söyleyelim ki bu hâl uzun müddet devam etmedi; kısa bir zaman zarfında, III. Sultan Mehmed'in kanaatinin tamamen değiştiği görüldü. Bir kaç ay sonra İbrahim Paşa'nın sadareten azli ve yerine gelen Hasan Paşa'nın dahi muannidane muhalefetine rağmen, III. Mehmed, Hoca Sa'deddin Efendi'yi tekrar Hâce-i sultanîliğe getirdi. Bundan

⁸ Bu eserin müsvedde halinde olan nüshaları için bk. Süleymaniye, Es'ad Efendi Kütüphanesi, nr. 2409 ve 2410.

⁹ Topkapı Sarayı, Bağdad-köşkü Kütüphanesi nr. 295 de 1002 tarihli bir nüsha mevcuttur.

¹⁰ İbrahim Peçevî, *aynı eser*, II, s. 451.

¹¹ Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, İstanbul 1342, III, s.67.

¹² Münir Aktepe, *Es'ad Efendi* (İsi, Ansk.), Fas. 33.

¹³ Mustafa Naîma, *aynı eser*, I, s. 173/74.

maâda bizzat meşihat makamını dahi ona tevdi' etti (24 şa'ban 1006 = 1 nisan 1598). Bu durum karşısında Hasan Paşa ise, nihayet bir müddet sonra muhalefedinin cezasını başı ile ödedi¹⁴.

İşte bu tarihten itibaren, Hoca Sa'deddin Efendi, yeniden birinci sınıf bir devlet adamı olarak Saray-ı hümayun'da sarsılmaz bir nüfuza sahib olmuş ve 12 rebî'ü'l-evvel 1008 (2 ekim 1599) de vuku' bulan ölümüne kadar bu makamı, muhafaza etmişti. Kabri Eyüb'de, İskeleden Cami'-i kebir'e giden caddenin sol tarafında ve Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin haziresinin arka kısmına düşen bir mahalde, Yahya -zâde tekkesi denilen ahşap bina önündeki âile kabristanındadır.¹⁵

Tâcü't-tevarih'in tahriri:

Hoca Sa'deddin Efendi'nin te'lifatı arasında, en meşhurlarından birinin *Tâcü't-tevarih'i* olduğunu yukarıda kaydetmiştik. Mezkûr eserin matbu' nüshalarına ve bunlara esas teşkil eden yazmalarına dikkat edilirse, *Hoca Tarihi*'nin her bir faslı bir Osmanlı hükümdarı devrine âid olmak üzere, dokuz fasıl halinde tertiplendiği görülür. Bu sebeple eserin, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşundan, Sultan I. Selim'in ölümüne kadar olan devrin vuku'atını ihtiva ettiğini söylemek âdet olmuştur.

Hoca Efendi, bahis mevzuu eserini, bâzı mülâhazalara binaen yazdığını söyleyor. Müellife nazaran, kendi devrinde Osmanlı imparatorluğunun tarihi «*hilâl-i defâtir ve sutûrda mâstur ve mufassal ve meşruh ve müsecceldir*»¹⁶. Lâkin ekserisi farisî lisanı ile yazılmış olup, herkesin bu dile âşinâ bulunmamasına binâen, mevcut olanlardan dahi istifade mümkün değildi. Bundan maâda bâzılarının müellifleri inşa-perdâzhğa mağlûp oldukları için eserlerinde bir sâdelik yoktu ve asıl mânayı kavramak çok müşkildi. Nihayet bu nevi eserlerin bir çoğu II. Sultan Bayezid devrine kadar olan vuku'atı hâvi bulunuyordu. Sultan I. Selim ile oğlu Kanunî Süleyman zamanını tafsil eden eserler azdı. Olanlar da dağınık bir halde bulunuyordu. Hoca Sa'deddin Efendi, bu hususa dâir eserinin mukaddimesinde şunları yazmaktadır:

«...Egerçi tayy-i defâtir ve esfar ve kütüb ve resa'il-i bera'at-medarda dere olunmuştur. Lâkin ekseri nikab-ı nazm ü inşâ ile mestur ve minassa-i zuhûrdan dûr olup mecmu'a-i vâhideye nakl ü tahvîli ve vech-i icmâlî üzere tafsilî rakam-zede-i kalem-i münşîyân-ı seher-sâz ve zîver-i kilik-i hoş-reftar-ı bera'at-perdâz olmamıştır...»¹⁷.

¹⁴ Mustafa Naîma, *aynı eser*, I, s. 187.

¹⁵ Müstakim zâde, *Tuhfe-i hattatîn*, İstanbul 1928, s. 399/400.

¹⁶ Hoca Sa'deddin, *Tâcü't-tevarih*, İstanbul 1279, I, s. 9.

¹⁷ Hoca Sa'deddin, *aynı yer*.

Bu sebeple Sa'deddin Efendi, mezkûr iki padişah zamanında cereyan eden vuku'atı bir araya toplamak ve muntazam şekilde kaydetmek, böylece daha evvelki eserlere de bir zeyil yapmak arzusunu duymuştu; fakat bu düşüncesi bir hayli müddet muhayyalesinde yaşamış, lâkin diğer ilmî çalışmaları, bu sahadaki emelinin tahakkukuna mâni' olmuştu. Ancak Muslihiddin Lârî'nin, son kısmı Osmanlı tarihi ile hitam bulan *Mir'atü'l-edvâr* isimli eserini yazması ve Saray'a takdim etmesi üzerinedir ki, Hoca Sa'deddin Efendi'nin de, eski arzusu yeniden canlanmış ve bir tarih kitabı yazmaya teşebbüs etmiş olduğunu görüyoruz.

Sa'deddin Efendi, Lârî'nin, tercüme etmiş olduğu bu eserin sonundaki Osmanlı târihine âid olan kısmını, tatmin edici bulmamıştı. Zira *Tâcü't-tevârih*'min mukaddimesinde bizzat şöyle demektedir: «...Çün ol selâtin-i pesendîde âyinin tefasil-i kısâs ve gazavat-ı azimelerinden gafil ve tahriri tasvir-i menâkıb-ı cemilelerini ihataya gayr-ı kâfil olup şân-ı meâlî nişân-ı şahanelerine münasebeti görünmez idi.»¹⁸ Bu mülâhazaya mebni denilebilir ki Hoca Efendi'ye nazaran, artık devletin şanına münasip bir Osmanlı tarihi yazmanın zamanı gelmiştir; aynı zamanda böyle bir eser vücuda getirmek, devlete ve belki de Saray'a karşı yapılması icabeden hizmeti ifa etmekten başka bir şey olmadığı için, Sa'deddin Efendi nihayet fiilen teşebbüse geçmiş ve kuruluştan itibaren Sultan I. Selim'in ölümüne kadar geçen devrin vuku'atını kaleme almıştı. «...Lâkin Sultan Süleyman..... Han hazretlerinin ba'zı gazavat-ı müteberrikeleri yazılıp ba'zı ahiri itmama ve kıssa gûzarlık encama ermediği cihetten...»¹⁹, Kanunî Süleyman'a aid kısımları padişaha arzedememişti. Maamâfih Hoca Efendi'nin, gündün güne artan meşgalesi dolayısıyla bu yazdığı kısımları dahi tebyiz edemediği, bir müddet sonra yazılan müsveddelerin bir tarafa terk olunduğu ve bu hâlin, hocası bulunduğu III. Sultan Murad'ın cülûsuna kadar devam ettiği görüldü. Nihayet cülûs-ı hümayunu müteakip, bir gün huzur-ı hümayunda, Hoca Efendi'nin Sultan Murad'a ecdadı hakkında bâzı hikâyeler naklederken, bu sahada yazılmış bir eserden bahsetmesi, bahis mevzuu tarih kitabının yeniden meydana çıkmasına sebep oldu.

Hoca Efendi, hâlen elimizde iki cild halinde matbu' olarak bulunan *Tâcü't-tevârih* isimli eserinin mukaddimesinde şöyle demektedir: «...Bir gün pişgâh-ı serîr-i âlâlarında ecdâd'ı dâd-îtiyadlarının ba'z-ı menâkıb-ı cemileleri incirâr-ı kelâmla zikr olunup ba'z-ı siyer-i mar-

¹⁸ Hoca Sa'deddin, aynı eser, s. 10.

¹⁹ Hoca Sa'deddin, aynı yer.

ziyye ve hikâyat-ı mazîyelerinden sem'-i humâyûnlarına ermek takribi ile bu hakirin cem' ettiği tevarih ma'lûm-ı şerifleri olup andan bir nüsha Hızâne-i âmirede olmak bâbında fermân-ı lâzımı'l-iz'ânları sâdir olmağın imtisâlen li-emrihi'l-âli bu nüsha ki nâsîh-i hesh tevârih-i selef ve ism-i sâmilileriyle unvanı müşerrefdir ve bu teşerrüfle *Tâcü't-tevarih* ile müsemmâ olmağa sezâvârdır südde i ulyâlarına ithâf olundu. Me'mûldür ki kusûru zeyl-i afvle mestûr ve nazar-ı kabûl ile manzûr ola...>²⁰.

Yukarıdaki tafsilattan açıkca anlaşılıyor ki Mehmed Sa'deddin Efendi, tarihini ilk def'a, Kanunî Sultan Süleyman devri vekayi'nin bir kısmı da dahil olmak üzere yazmış ve fakat bu son kısmı itmam mümkün olmadığından, Sultan I. Selim'in vefatına kadar cereyan eden vuku'atı tebyiz ile Sultan III. Murad'a takdim etmiştir. Hoca Efendi'nin, Saray'a gönderdiği bu nüsha, yâni Sultan I. Selim'in ölümüne kadar olan tertip ise, bilâhîre, *Hoca Tarihi*'nin çok rağbet görmüş olmasından, muhtelif zamanlarda, muhtelif kimseler tarafından istinsah suretile nüshaları çoğaltılmış ve tamamlanamayan Kanunî devri vuku'atı böylece meydana çıkamamıştır. Nitekim bu eserin, Osmanlı devletinin kuruluşundan I. Selim'in ölümüne kadar olan kısmını iki cild halinde neşreden nâşirin dahi bu hususta şunları yazmakta olduğunu görüyoruz:

«... 992 (1584) tarihinde atebe-i hazret-i Sultan Murad Hâniye arz olundukta hadd-ı tavsiften bîrun şöret ve itibara karîn ve her taraftan istihsaline rağbet olunarak elsine-i ecnebiyeye tercüme kılınmıştır ve nüshaları gayet çoğalıp istinsah edenler acele ve müsamahası ile ta'birat ve ibarâtına ziyâde karışıklık ârız olmuş ve iki nüshası birbirine mutabık gelmek derecesinden kalmıştır. Bu kerre 1005 ve 1012 tarihleri ile müverrah iki nüsha-i nefise me'haz ittihaz olunarak Hoca-i müşarü'n-ileyh hazretlerinin kendi hatları ile üç kıt'a mecmuada mazbut bulunan ekser müsveddatından sebk ü imlâsı kemâl-i dikkat ile tashih ü tahkik ve tab' ile neşrine ibtidar ve kitabın zeyli müsveddatına kâmilen destres olunamadığından *Tarih-i Selânikî* ve ba'dehu *Tarih-i Naima* bu kitâb-ı *Tâcü't-tevarih*'e tekmile add ve itibar olunmuştur...>²¹.

Bu sebeple elde mevcut gerek yazma, gerek matbu' nüshalara bakarak, *Hoca Tarihi*'nin Osmanlı devletinin kuruluştan itibaren Sultan I. Selim'in vefatına kadar olan devri içine aldığı söylemek âdet hâline gelmiştir; Fakat Mehmed Sa'deddin Efendi'nin hiç olmazsa Kanunî devri vekayi'inin bir kısmını kaydettiği âşikârdır. Bundan

²⁰ Hoca Sa'deddin, *aynı eser*, I. s. 11/12.

²¹ Hoca Sa'deddin, *aynı eser*, nâşirin mukaddimesi, s. III.

dolayı *Hoca Tarihi*'nin tamamını, Kanunî devrinin bir kısım vuku'atını da hâvi bir eser nazariye mülâhaza etmek lâzım gelir; daha doğrusu kuruluştan itibaren Sultan I. Selim'in ölümüne kadar olan kısmın «*Tâcü't-tevarih*» diye isimlendirildiğine dikkat edilirse, Kanunî devri vekayi'ine aid kısma da «*Tacüt-tevarih zeyli*» demek daha münasip olacaktır.

Tâcü't-tevarih'in yazma nüshaları :

Hoca Sâ'deddin Efendi'nin, yukarıda gördüğümüz üzere, matbu nüshasında bulunmayıp yazmalarından da bâzılarında olması lâzım geldiğini tahmin ettiğimiz Kanunî Süleyman devri vekayi'ine âid kısmını ele geçirebilmek gayesile, İstanbul kütüphanelerinde ve Paris'de Bibliothèque nationale'de yaptığımız araştırmalar sonunda, *Tâcü't-tevarih* ismi altında kayıtlı doksana yakın nüshayı tedkik ettik²². Bu

²² Bu nüshaların buldukları kütüphaneler ile kayıt numaraları aşağıdadır :

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe yazmalar kısmı, nr. 1119 (İstinsahı, 1078/79; I, II. cilt ve *Selîmnâme*), 1253 (ist. yok; I, II. cilt ve *Selîmnâme*), 1982 (İst. 1005/6; I ve II. cilt), 2393 (İst. 1020; I. cilt), 2394 (İst. 1066; II. cilt, *Selîmnâme* ve Kanunî devri zeyli), 2397 (İst. yok; I. cilt), 2417 (İst. yok; II. cilt), 2575 (İst. yok; II. Murad devri), 2613 (İst. yok; II. Bayezid devri), 4224 (İst. yok; S. Orhan devri), 4235 (İst. 1038; II. Bayezid ve I. Selim), 5947 (İst. yok; I. ve II. ciltler), 5970 (İst. 1025; I ve II. ciltler), 5985 (İst. 1018; I ve II. ciltler), 5993 (İst. 1008; I ve II. ciltler), 6151 (İst. yok; II. Bayezid ve S. Selim devri). İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü yazmaları, nr. 9 (İst. 1018; I ve II. cilt). Yenicâmi, nr. 826 (I. cilt). Saliha Sultan Ktp. nr. 154 (I. cilt). Reisülküttap Mustafa Ef. Ktp. nr. 600 (I. cilt). Lâleli Ktp. nr. 2006 (I ve II. cilt). Hâlet Efendi Ktp. nr. 585 (I. ve II. cilt), 586 (I ve II. cilt). Beşir Ağa Ktp. nr. 447 (I. ve II. cilt). Hacı Mahmud Ağa Ktp. nr. 4848 (I. cildin baş kısmı). Veliyüddin Efendi Ktp. nr. 2344 (İst. 1034; I. cilt), nr. 2345 (I ve II. cilt). Bayezid Umûmî Ktp. nr. 5224 (İst. 1031; I. ve II. cilt). Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa Ktp. nr. 207 (I. cilt). Reşid Efendi Ktp. nr. 623 (İst. 1028; I. cilt). Ali Emîrî Efendi Ktp. nr. 721 (eski 122), İst. 1023; II. cilt: 1118 (eski 123), İst. yok, I. ve II. cilt; 1221 (121), İst. 1226, I. ve II. cilt. Hekim-oğlu Ali Paşa Ktp. nr. 696 (I. ve II. ciltler, baş tarafı eksik). Pertev Paşa Ktp. nr. 615 (eski 495), İst. 1010, I. cilt. Hamidiye Ktp. nr. 898 (I, II. cilt ve bir zeyl). Husrev Paşa Ktp. nr. 332 (İst. 1224, I. cilt), nr. 335 (I. ve II. cilt). Ayasofya Ktp. nr. 3041 (İst. 1052, I. ve II. cilt). Nurlosmaniye Ktp. nr. 3108 (I. cilt), 3109 (I. ve II. cilt), 3110 (İst. 1025, I. ve II. cilt), 3111 (I. ve II. cilt), 3112 (I. cilt), 3123 (İst. 1026, I. ve II. cilt). Müze-i hümayun Ktp. nr. 348 (I. cilt), 349 (I. cilt), 350 (II. cilt), 1316 (I. ve II. cilt ve Kara Çelebi-zâde zeyli). Topkapı Sarayı Emanet-hazinesi Ktp. nr. 1409 (İst. 1029, I. ve II. cilt). Hazine Ktp. nr. 1346 (İst. 1139, I. ve II. cilt), 1420 (İst. 1091, I. cilt). Üçüncü Ahmed Ktp. nr. 3070 (İst. 1037 I. cilt), 3071 (İst. 1023, I. ve II. cilt), 3072 (I. ve II. cilt), 3073 (İst. 1022, I. cilt). Revan Ktp. nr. 1103 (I. cilt), 1104 (II. Mehmed devri), 1105 (İst. 1028, I. cilt), 1106 (İst. 1002, I. cilt, müzehhep ve güzel ciltli), 1107 (I. cilt), 1108 (İst. 1023, II. cilt), 1109 (I. ve II. cilt), 1110 (I. ve II. cilt, sonunda Kara Çelebi-

İtibarla zamanında büyük bir rağbet gören ve hattâ garp dillerine dahi tercüme edilen bahis mevzuu eserin diğer vekayi'nâmelerimiz gibi, mevcut nüshalarının, ne şekil ve ne de ifade bakımından birbirine benzemediklerini tesbit etmiş bulunuyoruz. Maamafih bu kadar çok nüshası olan bir eserin, bir hayli müstensih elinden geçtiği nazarı itibara alınrsa, bu neticenin tabii olacağı şüphesizdir; bununla beraber nüshalar arasındaki farkların, eserin bünyesi üzerinde büyük bir değişiklik yapacak mahiyette olmadığını da kaydetmek isteriz. Diğer taraftan görebildiğimiz mevcut nüshaları şekil bakımından ele alacak olursak, evvelâ bunların ekserisinin *Tacü't-tevarih*'in tamamına âid olmadıklarını söylemek lâzım gelir. Tam nüshalar, görebildiklerimize nazaran, hemen beşte bir denilecek şekilde azdır. Bir çok nüshalar, matbu'una kıyasen, birinci veya ikinci cilt halinde olduğu gibi, bir kısmı da, bir veya iki padişah devrini ihtiva eden parçalar halinde dir. Bâzen tam bir nüshanın başından veya sonundan eksik olduğu da görülüyor. Bunlardan maâda bâzı nüshaların sonunda, Hoca Efendi'nin meşhur *Selîmnâme*'si vardır. Bâzılarında ise buna mukabil başka ilâveler bulunmaktadır.

İstanbul kütüphanelerinde ve Bibliothèque nationale'de gördüğümüz yazmalar arasından, en eski istinsah tarihini ihtiva eden tam nüsha, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nin, türkçe yazmalar kısmı

zâde zeyli vardır), 1111 (İst. 1093, I. ve II. cilt), 1112 (I. ve II. cilt, minyatürlü), 1113 (I. ve II. cilt, Hasan Bey-zâde zeyli vardır).

Bunlardan maâda yine İstanbul'da olan, Şehid Ali Paşa, Bağdadlı Vehbi, Turhan Hatice Sultan, Mésih Paşa, Süleymaniye, Molla Çelebi, Hıdiv İsmail Paşa, Es'ad Efendi, Çorlulu Ali Paşa, Amca-zâde Hüseyin Paşa, Nazif Efendi, Çelebi Abdullah Efendi, Kılıç Ali Paşa, Damad İbrahim Paşa, Dügümlü Baba, Mahmud Paşa, İzmirli Mustafa, Rüstera Paşa, Yusuf Ağa, Es'ad Efendi Medresesi, Mehmed Ağa Cami'i, Servili Medresesi, Kasidei-zâde Süleyman Sırrı, Pertevniyal Sultan, İyd Mehmed Efendi, Şehzâde, Kara Çelebi-zâde Hüsameddin, Kadı-zâde Mehmed, Köprülü Mehmed Paşa, Mehmed Âsım Bey, Âşir Efendi, Diyarbekirli Said Paşa, Recâi-zâde Ekrem Bey, Şâkir Paşa; Mülga Hattat Mektebi, Hatice Hanım, Lala İsmail Efendi, Mehmed Hafid Efendi, Nureddin Ağa, Valide Cami'i ile bu kabil daha bâzı kütüphanelerde yapmış olduğumuz araştırmalar sonunda, *Tacü't-tevarih*'in yazma nüshalarına tesadüf edemedik.

Haric memleketlerden ise, ancak Paris'de Bibliothèque nationale'de bulunan 21 nüshayı tedkik edebildik. Bu nüshalar hakkında tafsilât için bk. E. Blochet, *Catalogue des manuscrits Turcs*, Paris 1932, e. I-II, nr. 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70, Suppl. nr. 147, 148, 149, 150, 151, 152, 161, 167, 356, 524, 726, 860, 1049, 1138. Ayrıca, Oxford, Londra, Münih, Dresden, Berlin, Venedik, Petersburg, Bologna, Viyana, Leiden, Roma, Uppsala, Stokholm, Kahire kütüphanelerinde dahi bâzı nüshaların bulunduğu ma'lûmuzdur. Bk. F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927, s. 125.

1982 nr. da kayıtlıdır; $24,5 \times 13,5$ boyunda, 455 vrk. dan müteşekkil olan bu nüsha, Rıza-Paşa Kütüphanesinden naklen buraya gelmiştir. Birinci cildi, yâni Osmanlı devletinin kuruluşundan, Fâtih sultan Mehmed'in ölümüne kadar olan devre, 215. vrk. da hitam bulmakta olup, bu kısmın istinsah tarihi evâhir-i ramazan 1005 (1597 mayıs ayı iptidaları) dir. İkinci kısım, II. Bayezid ve Cem vak'ası ile başlamakta ve 311. vrk. da sona ermektedir. 312. vrk. dan itibaren gayet müzehheb bir başlık ile başlayan Sultân I. Selim devri ise, 378. vrk. da nihayetleniyor, aynı zamanda bu sahifede evâhir-i emaziyelelahire 1006 (1598 şubat ayı iptidaları) istinsah tarihini görüyoruz. Daha sonra, 455. vrk. a kadar olan fasılda, ilk dokuz Osmanlı padişahı devrinin, meşahiri hâl tecrümeleri yazılıdır. Bu nüshanın sonunda Kanunî devrine âid bir kısım olmadığı gibi, müstensih kaydı da bulunmamaktadır. Burada derhâl şunu kaydedelim ki, mezkûr nüshadan daha önce yazılmış, *Tâcü't-tevarih'e* âid bâzı yazma kısımlar vardır ve bunlar umumiyetle birinci ciltlere âid bulunmaktadır²³. Fakat daha ziyade *Hoca Tarihi'nin* zeyli üzerinde araştırmalarımızı teksif etmek istediğimizden, bu nevi eksik telâkki ettiğimiz nüshalar üzerinde durmayarak, tam nüshaların tedkikini tercih ettik. Bu bakımdan, Mehmed Sa'deddin Efendi'nin şeyhülislamlığına tekaddüm eden bir devrede yazılmış 1982 nr. lu nüshadan sonra, yine Üniversite Kütüphanesi'nde bulunan 5993 nr. h nüshayı ele aldık. Bu nüsha birinci ve ikinci ciltlerden müteşekkil, 30×19 boyunda ve 353 vrk. olup, istinsah tarihi 1008 (1599/1600) dir. Her padişah devri ayrı bir fasıl haline getirilmeden, sâdece vak'aların serlevhaları sürh ile yazılmak suretile tertip edilmiş olup, bu nüshada dahi zeyle âid bir şey göremiyoruz. Bununla birlikte, yukarıda bahis mevzu ettiğimiz yazmalar, Hoca Sa'deddin Efendi'nin vefatından önce veya vefatı senesinde yazılmış bulunan nüshalardır²⁴. Hoca Efendi'nin ölümünden sonra istinsah edilmiş tam nüshalar ise, tarih sırasile şöyledir.

1 — Bibliothèque Nationale, Manuscrits Turcs, Suppl. nr. 147, İstanbul'lü Derviş Çavuş b. Hacı Mehmed Ömer tarafından 12 safer 1015 (19 haziran 1606) de istinsah edilen nüsha, 434 vrk. ve 30×20 boyundadır.

²³ Meselâ bk. Bibliothèque nationale, Manuscrits Turcs suppl. nr. 150, Bağdad'lı Mehmed bn. Hacı Şükrullah tarafından cemaziyeleahir 998 (13 nisan 1590) de istinsah edilen birinci cilt ile Topkapı Sarayı, Revan Kütüphanesi, 1106 nr. da kayıtlı muharrem 1002 (ekim 1563) de istinsah olunmuş birinci cilde âid nüshaya.

²⁴ Bibliothèque nationale, Manso. Turcs, nr. 64 de, İstinsah tarihi evâhir-i zilhicce 1008 (1600 temmuz ayı başları) olan, birinci cilde âid diğer bir nüsha daha vardır.

2 — İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü yazmaları nr. 9; 22 muharrem - 9 rebi'ülevvel 1018 (27 nisan - 12 haziran 1609) tarihleri arasında istinsah olunan nüsha, 17×27 boyunda ve 460 vrk. dir.

3 — İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe yazmalar kısmı, nr. 5985 de olan bu nüshanın, istinsah tarihi evasıtı muharrem 1018 (1609 nisan sonraları), müstensihî Ruhî Şâkir Efendi olup, boyu 17×27 ve 411 vrk. dir.

4 — Topkapı Sarayı, III. Ahmed Kütüphanesi, nr. 3071 de bulunan bu nüshanın istinsah tarihi evâhir-i şa'ban 1023 (eylül 1614), boyu 18×30 olup 539 vrk. dir.

5 — Nuriösmaniye Kütüphanesi, nr. 3110 da kayıdh ve 1025 (1616) tarihli nüsha, 12×20 boyunda 428 vrk. dir.

6 — İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe yazmalar kısmı, nr. 5970 de mukayyed olup, evahir-i rebi'ülevvel 1025 (nisan 1616) tarihinde istinsah edilmiş olan temiz, müzehheb ve minyatürlü nüsha, 20×30 boyunda ve 469 vrk. dir.

7 — Nuriösmaniye Kütüphanesi, nr. 3113 de kayıdh ve 13 ramazan 1026 (14 eylül 1617) tarihinde Kütahyalı Ahmed Efendi tarafından istinsah olunan nüsha, 20×30 boyunda ve 482 vrk. dir.

8 — Topkapı Sarayı, Emanet-hazinesi kütüphanesi, nr. 1409 da mevcut olup istinsah tarihi evâil-i cemaziyelâhire 1029 (1620 mayıs ayı sonu) olan nüsha, Hafız Mehmed bn. Kasım tarafından istinsah edilmiş, 519 vrk. ve 16×29 boyundadır.

9 — Ayasofya Kütüphanesi, nr. 3041 de kayıdh ve Derviş Mehmed bn. Hüseyin tarafından evasıtı rebi'ülâhire 1052 (1642 temmuz ortaları) tarihinde istinsah edilen bu nüsha, 18×29 boyunda ve 513 vrk. dir.

10 — Paris, Bibliothèque Nationale, Manuscrits Turcs nr. 68 de mevcut ve istinsah tarihi 25 zilhicce 1062 (27 kaşım 1652) olan nüsha, 13'5×25'5 boyunda ve 447 vrk. dir.

11 — İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe yazmalar kısmı, nr. 1199 da kayıdh ve evâhir-i şa'ban 1078 — cemaziyellevvel 1079 (şubat 1668 — ekim 1668) tarihleri arasında istinsah edilen bu nüsha, 17 × 28 boyunda, 397 vrk. dir, Müstensihî Mahmut b. Mehmed'dir.

12 — Topkapı Sarayı, Hazine Kütüphanesi, nr. 1346 da, Sofu-zâde Mehmed Efendi tarafından istinsah edilmiş, zilhicce 1139 (temmuz 1727) tarihli bu nüsha 497 vrk. ve 18 × 31 boyundadır.

Burada derhâl şunu da söyleyelimki, 22 nr. lu notta dahi görüldüğü vechile, mevcut nüshalar arasında, istinsah tarihi olmayan daha bir çok *Tacü't-tevarih*'ler vardır. Bunların da içinde Hoca Efendi'nin

yaşadığı devirde yazılmış olanlar bulunabileceği gibi, şüphesiz ölümünden sonra istinsah edilenler dahi mevcuttur. Diğer taraftan sıra ile kaydettiğimiz nüshalar, *Tâcü't-tevarih*'in tamamına âid bulunanlardır. Ayrıca, yalnız birinci cilt veya ikinci cilt yahut *Tâcü't-tevarih*'den bir kısım olarak istinsah edilmek suretile, kütüphane fişlerine, *Hoca tarihi* ismile geçenler çoktur. Lâkin biz bunların, sâdece yerlerini 22 nr. lu notta zikretmekle iktifa ettik. Gördüğümüz nüshalardan bâzılarında mevcut bulunan bir kısım hususiyetler ise şunlardır :

a - Hâlet Efendi Kütüphanesi, 586 nr. lu yazmanın sonunda Mısır vâlilerine âid bir listenin ; b - Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa Kütüphanesi, 207 nr. lu birinci cildin satır aralarında, lâtinçe olduğunu tahmin ettiğimiz tercümelerin ; c - Topkapı Sarayı, Revan Kütüphanesi 1112 nr. lu nüshanın içinde, I. Osman, I. Bayezid, I. Mehmed, II. Mehmed, I. Selim, I. Süleyman, II. Selim, IV. Mehmed gibi padişahlara âid minyatürlerin ; d - Üniversite Kütüphanesi, Türkçe yazmalar, 2393 nr. lu nüsha üzerinde, bâzı kelimelerin, garp dillerinden birine tercümesinin mevcut olmasıdır.

Tâcü't-tevarih'in zeyli

Yukarıda vermiş olduğumuz izahattan da anlaşılacağı üzere yazma *Tâcü't-tevarih* nüshalarından bir kısmının sonunda, eksik şekilde Kanunî Süleyman devri vuku'atını ihtiva eden bir kısmın bulunması, yâni bir zeylin olması lâzım gelmektedir. Nitekim bu bakımdan İstanbul Kütüphanelerinde ve Paris'de Bibliothèque nationale'de yaptığımız araştırmalar neticesi, *Hoca Tarihi*'ne âid yazma nüshalardan bâzılarının sonunda, Kanunî Süleyman devri vekayi'ini ihtiva eden ayrı bir fasla veya «Zeyl-i Tâcü't-tevarih» nâmile ilâve kısımlara tesadüf ettik. Görebildiğimiz bu şekil zeyilli nüshaların bulunduğu yerler şöyledir :

- a. Müze-i Humayun Kütüphanesi, nr. 1316.
- b. Hamidiye Kütüphanesi (Süleymaniye), nr. 898.
- c. Topkapı Sarayı, Revan Kütüphanesi, nr. 1110 ve 1113.
- d. Bibliothèque nationale, Manuscrits Turcs, nr. 68.
- e. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe yazmalar nr. 2394.

Mezkûr kütüphanelerde bulunan nüshalardan ilki yâni a nüshası, *Tâcü't-tevarih*'in birinci ve ikinci ciltlerinden müteşekkil olup, tamamı 424 varaktır. 334/b de Sa'deddin Efendi'nin tarihi hitam bulmakta ve 335/a dan itibaren «Zeyl-i Tarih-i Hoca te'lif-i Abdülaziz Efendi» başlığı ile Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin, Kanunî Sultan Süleyman devri vuku'atına âid kaleme aldığı kısım başlamaktadır. İstinsah tarihi

ve müstensihî meçhul olan bu nüshanın sonundaki zeyl, âşikâr olarak görülüyor ki, Kara Çelebi-zâde'nindir. Her nekadâr Sa'deddin Efendi'nin tarihi ile bir cilt halinde bulunuyorsa da bu kısmın, Hoca Efendi'ye âid Kanunî devri müsveddelerinin sureti olması vârid değildir.

Hamidiye Kütüphanesinde olan diğêr nüsha ise, yine *Hoca Tarihi*'nin tamamına âiddir. Müstensihî ile istinsah tarihi ma'lûm olmayan bu nüsha, 15×24 boyunda, 428 vrk. dır. *Hoca Tarihi*'ne âid kısmı 376.a vrk. da hitam bulmakta ve 376.b den itibaren «Ahvâl-i Sultan Süleyman Han» serlevhasile, zeyl kısmı başlamaktadır. Kanunî Süleyman, II. Selim, III. Murad, I. Mustafa, II. Osman ve IV. Murad'ın ilk senelerine kadar gelen vekayi'i havi bu kısım, eserinin baş tarafları için *Tacü't-tevarih*'i telhis etmiş olan Hasan Bey zâde'nin tarihinden başka bir şey değildir. Bu itibarla bahis mevzuu zeylin de Hoca Sa'deddin Efendi'nin Kanunî devri vekayi'ine âid olan tahriri ile hiç bir alâkası bulunmadığını söyleyebiliriz.

Topkapı Sarayı, Kütüphanesi, 1110 nr. da kayıtlı birinci ve ikinci ciltler nihayetindeki zeyl ise, Kara Çelebi-zâde'nin *Süleymannâme*'si olduğu gibi, aynı kütüphanenin 1113 nr. da kayıtlı, 516 vrk. lık *Tacü't-tevarih* nüshası sonundaki zeylin de, Hamidiye nüshasında olduğu gibi, *Hasan Bey-zâde* ve *Solak-zâde* tarihleri ile büyük bir benzerlik arzettiğini görüyoruz²⁵. Yalnız bu nüshanın 433/a vrk. dan, Kanunî Süleyman devri ile başlayan zeyl kısmı, 516/a da III. Murad'ın cülusu ile hitam bulmaktadır. Diğêr taraftan bahis mevzuu zeylin, yazı ve kâğıd bakımından da esas nüshaya nazaran farklı olması, bu kısmın sonradan yazılıp, *Hoca Tarihi* ile bir arada cildlenmiş olduğunu, velhasıl Mehmed Sa'deddin Efendi'ye âid zeyl ile alâkası bulunmadığını bize gösterir.

Bunlar haricinde, Biblioth que nationale, Manuscrits Turcs nr. 68 de g rd g m z zeyl ile İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe yazmalar nr. 2394 de bulunan *Hoca Tarihi*'ne âid zeyl, ufak bir iki istinsah farkı müstesna, tamamen biri birinin aynıdır. Her iki nüshada «C l s-ı hazret-i Sultan Süleyman» serlevhası ile başlamakta ve : 1 - Zikr-i in'âm-ı âmm-ı sultanî, 2 - Zuh r-ı merhamet-i Őah bes rg nan-ı Arab, 3 - Redd-i emv l-i t cir n-ı Acem, 4 - D sitan-ı hur c-ı Canberdi, 5 - Reften-i Őah be-Belğrad ve muzaffer ŐudeneŐ, 6 - Musahhar geşten-i hısn-ı Belğrad, 7 - Ric'at-ı Őah be-s y-i taht-keŐ, 8 - Vefat-ı Şehzâde Sultan Murad, 9 - Vefat-ı Şehzâde Sultan

²⁵ Hasan Bey-zâde ile Solak-zâde tarihleri hakkında bk. M. Cavid Baysun, *Reis l-k ttab K  k Hasan Bey* (Tarih Dergisi, sayı 3/4, s. 97 vd.; Orhan Köprülü, *Hasan Beyz de* (İsi. Ans. Fask. 43).

Mahmud, 10 - Zikr-i ba'zı vekayi-i şetta, 11 - Hışm-ı Sultan ber-Ali b. Şahsuvar, 12 - Azm-i Şâh-ı cihan be-feth-i Rodos, 13 - Zuhur-ı fitenha der Mısır ve ref'-i şirret-i Çerkes, 14 - Nasb-ı İbrahim Paşa ber serir-i âsafî, 15 - Hâ'in şûden-i vezir Ahmed Paşa, 16 - Tulû'-ı kevkeb-i Sultan Selim b. Süleyman Han, 17 - Azm-i İbrahim Paşa sûy-i Mısır bahisleri ile 930 (1524) senesi vuku'atına kadar gelmektedir. Buradan itibaren her iki nüshada dahi 958 (1551) senesi vekayi'ne geçilmekte ve sıra ile aşağıdaki başlıkların ihtiva ettiği mevzu'lar, 961 (1554) senesine kadar gelmektedir.

1 - Reften-i Paşa be-teshir-i Peçûy (پچو), 2 - Reften-i Paşa be-feth-i Peçkerek (پچکرک), 3 - Müsahhar geşten-i hısn-ı Canad (جناد), 4 - Zikr-i teshir-i kal'a-i Lipova (ليپوه), 5 - Hücum-ı düşman-ı bîdin ber ser-i Segedin, 6 - Müsahhar geşten-i hısn-ı Temeşvar (دمشوار), 7 - Der beyân-ı kıla'-ı meftuha, 8 - İhata kerden-i asker hisar-ı Eğri-ra, 9 - Hücum-ı Şâh-ı Acem ber-hudûd-ı kişver-i Rûm, 10 - İnhizam-ı sipah-ı Erzen-i rûm, 11 - Sefer fermûden-i Sultan be-sûy-i kişver-i İnan, 12 - İnkıta'-ı rişte-i âmâl-i Sultan Mustafa, 13 - İştihat-ı dâver-i âfak der şehri Haleb, 14 - Rihlet-i nûyin-i Şâh-ı Cihangir ez-cihan, 15 - Nehzat-ı Şâh ez-Haleb suy-i Acem.

Görülüyor ki her iki kısım arasında büyük bir boşluk olmakla beraber, tamamı 7-8 senelik vekayi'e âid bulunan bu zeylin, 140 sahife kadar tutması, bahislerin tafsilâtlı yazılmış olduklarını bize bildirmektedir. Diğer taraftan Paris nüshasının sonu, İstanbul nüshasına nazaran bir kaç satır eksik bulunmaktadır. Bu sebeple, mezkûr nüshanın sonunda, müstensihine ve istinsah tarihine âid bir kayıt yoktur. Ancak bu cildin baş tarafında, yâni *Tâcû't-tevarih*'in birinci ve ikinci ciltlerini tefrik eden fasıllar sonunda bulunan istinsah tarihlerinden, bahis mevzuu nüshanın 25 zilhicce 1062 (26 kasım 1652) de yazılmış olduğu anlaşılıyor. Fakat bu kısımlar da dahi müstensihe âid bir kayıt görmiyoruz. Bu nüshaya âid zeylin tamamı ise 47 vrk. dir. Paris nüshasından daha tam sayabileceğimiz, Üniversite nüshasına âid zeyl ise, 70 vrk. olup, selh-i safer 1066 (kasım 1655) istinsah kaydı ile hitam bulmaktadır. Müstensihi Âmid'li Ömer b. Ebubekir'dir. Yalnız istinsah tarihi 1655 olduğuna nazaran, Paris nüshasının bundan eskiliği âşikârdır. Bu takdirde, biri-birine çok benzeyen ve yazılış tarihleri biri-birine çok yakın olan bu aynı mahiyetteki iki zeylin, aynı müstensih elinden çıkmış olması hatıra gelebileceği gibi, Üniversite nüshasının, vaktile İstanbul'dan Paris'e gitmiş olan nüshadan istinsah edilmiş bulunması da muhtemeldir. Bir üçüncü şekil olarak da, her ikisinin, bizim elde edemediğimiz bir üçüncü nüshadan veya Hoca Sa'deddin Efen-

di'nin kendine âid müsveddelerinden yazılmış olmaları keyfiyeti vardır.

Bibliothèque nationale ve Üniversite kütüphanelerinde bulunan mezkûr *Tacü't-tevarih*'ler sonunda gördüğümüz, Kanunî Süleyman devrinin bir kısım vuku'atını ihtiva eden zeyillerin, Hoca Sa'deddin Efendi veya başka bir müellif tarafından yazılmış olduğuna dâir de sarih bir kayıt mevcut değildir. Fakat bu zeyiller, bundan evvel bâzı nüshaların sonunda gördüğümüzü söylediğimiz zeyiller gibi, diğer Osmanlı tarihlerinin, Kanunî Süleyman devri vekayi'ine de müşabehet arzetmiyorlar; ancak zeyil kısmında — aşağıda örnekleri mevcut — tesadüf ettiğimiz ifade tarzına, bu nüshaların baş tarafında, yâni *Tacü't-tevarih*'in esasına âid olan kısımlarda dahi sık sık rastlamamız, mezkûr zeylin Hoca Sa'deddin Efendi'ye âid bulunduğu keyfiyetini te'yid etmektedir diyebiliriz. Bahis mevzuu ifade aynen şöyledir :

«...Merhum vâlid eydür: İstanbul kurbûne geldiğimiz hinde tâbût-ı şeriflerini arabadan çıkarup beyteyn-i muhteremeyn eâmesiyle zeyn edüp amâme-i şeriflerin vaz' ve ektaf üzere nef' ettiğümüz hengâmda kevkebe-i Sultan-ı cedîd mahall-i baîdden bedîd oldu...»²⁶.

Bundan anlaşılıyor ki Sa'deddin Efendi, Sultan I. Selim devri vuku'atı gibi, Kanunî Süleyman zamanında olan hâdisatı dahi, babasından dinlemiştir. Bu devrin saray erkânı arasında bizzat yaşamış bulunan Hasancan, vak'aları olduğu gibi oğluna nakletmiştir. Esasen Hoca Sa'deddin Efendi'nin kendisi de, Kanunî Süleyman devri vakayi'ini kısmen yaşamıştı. Yalnız gördüğümüz mevcut zeylin, 926-930 ve 958-961 seneleri arasındaki vakayi'i ihtiva etmiş olması hususuna dikkat edilirse 943 (1536/37) de doğmuş olan Hoca Efendi'nin daha ziyade babasından duyduklarını kaleme aldığı veya bu devir için yazılmış bâzı kaynakları sonradan gördüğü²⁷, lâkin kendisinin bizzat müşahede ettiklerini tertiplemediği hatıra gelir; böyle de olsa, vak'aları her işe vukufu bulunan, Saray'a mansub ve Sultan Selim'in nedimi, babası Hasancan gibi bir kimseden dinlemesi ve nakletmesi, *Hoca Tarihi*'nin, bu son iki padişah devri için (Kanunî devri kısmen), hususî bir kıymeti haiz bulunmasının sebebini izaha kâfidir zannedirim. İşte bu bakımdan, *Tacü't-tevarih*'in son kısımlarını ve zeylini, mezkûr iki padişah devri için mühim bir kaynak olarak kâbül etmekte hiç bir mahzur yoktur diyebiliriz.

²⁶ Bk. İstanbul Üniversitesi Ktp., Türkçe Yazmalar nr. 2394, vrk. 247/6; baş kısımlarda bulunan aynı ifade şekilleri için bk. vrk. 176/b, 178/b, 212/b, 239/a, 242/b.

²⁷ Celâl-zâde Koca Nişancı Mustafa Efendi'nin, *Tabakatü'l-memalik* isimli eserinden, hicri 926-931 seneleri vekayi'i mukayese edilecek olursa, hâdiseler hakkında verilen tafsilât bakımından, biri-birine benzerlik göze çarpar.

Hoca Sa'deddin Efendi, Kanunî Süleyman devri vakayî'ini, nereye kadar yazdığını da sarîh olarak kaydetmiş değildir. Ancak eserinin mukaddimesinde, Sultan Süleyman Han hazretlerinin bâzı gazavat-ı müteberrikeleri yazılıp; bâzı ahiri itmama ve kıssa-güzarlık encama ermediği cihetten²⁸, bâzı vak'aların tarafından toplanıp, daha ziyade son kısımların yazılmadığını söylemektedir. Nitekim bugün elimizde mevcut iki nüshaya dikkat edilirse bu husus görülebilir, yâni bahis mevzuu nüshalardaki zeyiller ile Hoca Efendi'nin Kanunî devri hakkında verdiği izahat da biri-birini tutmaktadır. Yalnız İbrahim Peçevî'nin tarihinde mevcut bâzı kayıtlardan, Hoca Sa'deddin Efendi'nin, eserini, Sultan III. Murad'ın son zamanlarındaki İran harplerini bir neticeye bağlayan, 21 mart 1590 (cemaziyelevvel 998) tarihli anlaşma ile sona erdirmeyi tasarladığı anlaşılıyor. Çünkü, Vezîriâzam Sinan Paşa, Ferhad Pâşa, Şeyhülislâm Bostan-zâde Mehmed Efendi ile Hoca Sa'deddin Efendi'nin hazır buldukları bir mecliste, aşağıdaki muhaverenin cereyan ettiğini görüyoruz.

«...Hoca Efendi dedi ki: Paşa hazretleri, dâiniz bu devlet-i aliyyenin gazavat ve fütühâtı tarihin itmâma eriştirmek üzereyin. İnşâ'llahu teâlâ bununla itmâm edeyin ki, *Pâdişahımızın bir ednâ kulu Şâh-ı Acem'in bu kadar memâlikin alup âkıbet nûr-ı dîdesini rehin vermekle sulh u salâh oldu.* Bec kiralının Budun'da dayımız (طایر) Ferhad Paşa merhûmun ihtimamıyla iki yıllık harâcı Âsitane-i saâdet'e gelmiş idi. *Kâfirin dahî iki yıllık harâcı geldi* deyu ağzımız dadıyla tarihimizi itmâma erişdürelüm. Heman lûtf edin yeniden bir fûrce açılmasun, dedi. Sinan Paşa: Yok, Efendi, öyle yazma. İlla inşâ'llahu teâlâ böyle yazasın ki saâdetlu Pâdişahımızın bir ednâ kulu Acem diyârında bu kadar fütûhatdan sonra oğlun aldı getürdü. Bir kulu dahî Bec kiralı üzerine varup memleketi garet ve hasâretten sonra kiralı keşan-ber-keşan eli bağlı âsitâne-i pâdişâhîye gönderdi, yazasın inşâ'llahu teâlâ, dedi. Hoca Efendi: Estağfiru'llâhu teâlâ, Paşa hazretleri, bu söz kemâl-i gurûrdan nâşîdir. Ben. bu sözün âkıbet-i şe'âmetinden pek korkarum, deyup kalkup dağıldılar...»²⁹

Fakat Hoca Efendi'nin bu düşüncesini tatbik mevki'ine koyduğuna dâir elimizde başka bir delil yoktur. Yukarıda dahi kaydettiğimiz vechile, mevcut *Tâcü't-tevarih* nüshaları arasında böyle bir zeyli ihtiva eden nüsha olmadığı gibi, diğer kaynaklarda dahi bu hususa müteallik ma'lûmata tesadûf edemedik; hattâ *Tâcü't-tevarih*'i telhis ve tezyil etmiş olduğunu söyleyen Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa'nın da,

²⁸ Hoca Sa'deddin, *Tâcü't-tevarih*, I, s. 10.

²⁹ İbrahim Peçevî, *Tarih*, II, s. 133.

bü hususa âid bir şey yazmadığını görüyoruz³⁰. Bu bakımdan, Sa'deddin Efendi'nin eserini hangi vekayi'e ve kaç senesine kadar getirmiş olduğu hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Belki Hoca Efendi'nin bu düşüncesi tasavvur halinde kalmış ve matbu' nüshanın mukaddimesinde gördüğümüz üzere, Kanunî Süleyman devrinin bâzı vekayi'inden maâda bir şey yazmamıştır, veya yazılan müsveddeler, bizim göremediğimiz bir mahâlde gizli bulunmaktadır.

Burada üzerinde durulması icâbeden diğer bir mes'ele de, *Tacüt-tevarih'i*, Sa'deddin Efendi'nin oğullarının tezyil etmiş olmaları keyfiyetidir. Çünkü elimizde mevcut bâzı eserlerden, bir kısmı Hoca Efendi'nin büyük oğlu Şeyhülislam Mehmed Efendi'nin, bir kısım da ikinci oğlu Şeyhülislam Es'ad Efendi'nin *Tacüt-tevarih'i* tamamlamaya çalıştıklarını ve fakat itmama muvaffak olamadıklarını yazmaktadırlar. Meselâ Sa'deddin Efendi'nin oğulları ile aynı devirde yaşamış olan *Fezleke* sahibi Kâtip Çelebi, Hoca-zâde Mehmed Efendi'den bahsederken, bu hususta şöyle diyor. «*Vâlid-i mâcidine iktida eyleyüp cama günleri Ayasofya'da ifta ederlerdi Pederlerinin Tacüt-tevarih'ini tezyile şurû edüp tekmil müyesser olmadı...*»³¹. Naîma da bu hususu tarihinde aynen tekrar etmektedir³². Yukarıdaki iki eserden istifade etmiş bulunan *Devhatü'l-meşayih*³³, Hammer'in *Devlet-i Osmaniye Tarihi*³⁴, *İlmiye sâlnamesi*³⁵ gibi muahhar bâzı kitaplarda ise, yine aynı ma'lûmat mevcuttur. Fakat bunların yanında Müstakim-zâde Süleyman Sa'deddin Efendi, *Devha-i meşayih-i kibar*'ında³⁶, bu zeyli Hoca Efendi'nin ikinci oğlu Es'ad Efendi'nin yapmak istediğini, lâkin tamamlamadığını yazar. *Hadikatü'l-cevami'* müellifi Hüseyin Ayvansarayî ile *Osmanlı müellifleri* sahibi Bursa'h Tahir Bey'de, bahis mevzuu zeyil hakkında, Müstakim-zade'nin fikrine iştirâk etmektedirler³⁷.

Görülüyor ki bir çok me'hazlar, Hoca Sa'deddin Efendi'nin oğullarının, babalarının tarihine zeyil yaptıkları husûsunda müttefiktirler. Ancak oğullarından hangisi tarafından bu zeylin yapıldığı mes'elesinde

³⁰ Hasan Bey-zâde, *Tarih*, Üniversite Ktp., Türkçe Yz. nr. 6028, vrk. 3/a vd.

³¹ Kâtip Çelebi, *adı geçen eser*, I, s. 372.

³² Naîma, *Tarih*, II, s. 141.

³³ Rif'at Efendi, *aynı eser*, s. 43.

³⁴ Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi* (M. Atâ terc.), İstanbul 1334, VIII, 266.

³⁵ *İlmiye sâlnamesi*, İstanbul, 1334, s. 427.

³⁶ Süleyman Sa'deddin (Müstakim-zâde), *Devha-i meşayih-i kibar*, Üniversite Ktp., Türkçe Yz. nr. 1206, vrk. 13/b.

³⁷ Hüseyin Ayvansarayî, *adı geçen eser*, I, s. 274; Mehmed Tahir (Bursalı), *aynı eser*, II, s. 22. Bu hususta ayrıca bk. M. Münir Aktepe, Es'ad Efendi (*İslâm Ansik.* fas. 33).

ihtilâfa düşüyorlar. Burada nazar-ı dikkati çeken bir cihet de, mezkûr müelliflerin, bu zeylin nerede başladığı ve nereye, hangi tarihe kadar devam ettiği, aynı zamanda zeylin nerede bulunduğu hakkında hiç bir ma'lûmat vermeyişleridir. Hoca-zâdelerin hazırladıkları zeyil hangi devre âit butunuyordu? İki kardeşten acaba her ikisi de ayrı ayrı tezyile teşebbüs etmişlermiydi? Yoksa, Mehmed Efendi ile Es'ad Mehmed Efendilerin isimleri biri-birine mi karıştırılmıştı? Diğer taraftan İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi ile Paris Millî Kütüphanesinde bulunan ve hâlen neşrini hazırlamakta olduğumuz zeyil doğrudan doğruya Sa'deddin Efendi'nin tertibimidir, yoksa bu şekle sokan oğullarımızdır? Velhâsıl bu mes'eleler hakkında, henüz tenvir edici kâfi ma'lûmata sahip değiliz. Ortaya yeni deliller çıkıncaya kadar, kat'i mütâlâa beyan etmekten sarf-ı nazar eylemek daha doğru olur zannerim. Yalnız ma'lûm olan bir şey varsa onun da, Hoca Sa'deddin Efendi'nin, eserinin mukaddimesinde bahsettiği üzere, Kanunî Süleyman devrine âid bâzı vekay'i toplamış bulunması, onların da bugün, yukarıda yerlerini zikrettiğimiz iki yazma nüshada mevcut zeyiller olması keyfiyetidir.